

BALKAY DIÁNA

GAZDASÁGI ÉS KERESKEDELMELI LIBERALIZÁCIÓ LATIN-AMERIKÁBAN

A tanulmány a gazdasági- és kereskedelmi liberalizáció lehetséges módozataival foglalkozik. A liberalizációs fázisok és strukturális reformok általános áttekintése után bemutatja az egyoldalú, többoldalú és regionális liberalizálás tendenciáit a globalizáció előrehaladásának tükrében; majd a XXI. század kereskedelempolitikai eszközei mellett ismerteti az első és második generációs reformokat; a kifelé és befelé irányuló iparosítási technikákat. Az írás bemutatja a latin-amerikai régió, majd négy előzetesen megválasztott ország által gazdaságuk liberalizálása mentén bejárt útvonalakat, összegezve az elmúlt néhány évtized főbb reformcsomagjainak rövidebb vagy hosszabb távú kimenetét; illetve a gazdaság növekedésére gyakorolt hatásukat.

BEVEZETÉS

A Föld népességének közel kétharmada az alacsony és közepes jövedelmű, vagy más néven fejlődő országokban él, amelyek közül több is a latin-amerikai régióban található. A gazdasági környezet javítását a legtöbb ország nagyszabású reformcsomagok elfogadásával kívánta megvalósítani, s ezek közül csupán egy volt a kereskedelem liberalizálására irányuló reformok programja. A reformok és a növekedés – a kauzalitás irányának szempontjából nem feltétlenül egyértelmű – kapcsolatának a makrogazdasági feltételek megváltoztatásán keresztül befolyásolását célozták meg az első generációs reformok, amelyek az eredeti Washingtoni Konszenzus tíz fő pontjának feleltethetőek meg. A második generációs reformok már felismerték, hogy a hosszú távú sikerhez az állam megreformálására is szükség van, s ezeket az új szempontokat foglalja össze tulajdonképpen a 2000-es évek elején kibővített Washingtoni Konszenzus. A XXI. századi kereskedelempolitika sajátos vonásai mellett ezért a reformcsomagok értékelésekor érdemes külön kitérni a „rule-of-game”-et befolyásoló tényezők alakulására is, úgy mint az intézmények minősége, az üzleti környezet, az oktatás, egészségügy és szegénység helyzete vagy az infrastruktúra fejlődése.

A tanulmány célja, hogy kvalitatív, majd kvantitatív összehasonlító elemzés keretében ismertesse a latin-amerikai régió országai által gazdaságuk liberalizálása mentén bejárt útvonalakat, összegezve az elmúlt néhány évtized főbb reformcsomagjainak rövidebb vagy hosszabb távú kimenetét; illetve a gazdaság növekedésére gya-

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A tanulmány elkészüléséért külön köszönet illeti *Dr. Erdély Lászlót*, a tanulmány névtelen bírálóit és a folyóirat szerkesztőségét példátlan rugalmasságukért.

korolt hatásukat. A tanulmány első néhány fejezete ennek megfelelően a kereskedelempolitika kapcsolódó irodalomelméleti vonatkozásait tekinti át és alapozza meg a második nagyobb egységet, amely első körben a régiós tapasztalatokat, majd négy előzetesen választott ország, Argentína, Brazília, Chile és Mexikó példáját és tapasztalatait hasonlítja össze makrogazdasági és intézményi változóiknak szempontjából az 1970-es évektől napjainkig. A Világbank 2014-es World Development Indicators mutatósaládjának felhasználásával a négy választott ország esetén kirajzolódnak a régiós tapasztalatokkal egybehangzó közös jellemzők, illetve az egyes országspecifikus vonások is.

1. KERESKEDELMI LIBERALIZÁCIÓ – A JÁRT ÉS JÁR(HAT)ATLAN UTAK

A kereskedelemelméletek kimondják ugyan, hogy az importkorlátok csökkentése a magasabb gazdasági növekedési ráta és a jövedelmek egyenlőbb eloszlása révén kedvező egy ország számára, – még akkor is, ha mindez egyoldalúan történik, – korántsem biztos azonban, hogy ez a gyakorlatban meg is valósul majd. A gazdaságpolitikai gyakorlat azt látszik igazolni, hogy az országok inkább hajlanak az import védelmének mérséklésére, ha kölcsönösség (reciprocitás) valósul meg a felek részéről [Weintraub 2006]. Kereskedelempolitikai reformok létrejöttéhez több út is vezethet, s tulajdonképpen az már csak a gazdaságpolitikai döntéshozókon múlik, hogy egy ország melyik utat választja. A kereskedelem liberalizálása végbe mehet egyoldalúan vagy a reciprocitás elvét követve is, s utóbbi esetben beszélhetünk bilaterális, regionális és multilaterális megállapodásokról.

UNILATERÁLIS LIBERALIZÁCIÓ

Sally [2009] alapján az 1983 és 2003 között megvalósult vámcsökkentések 65 százaléka autonóm módon ment végbe. Az egyoldalú, feltétlen liberalizációt azonban egyre kevésbé tekintik népszerű kereskedelempolitikai eszköznek, köszönhetően többek között a protekcionista védelmekért lobbizó érdekcsoportoknak és olyan véleményeknek, amelyek szerint a nagymértékű piaci nyitottság kedvezőtlen hatással van a szegényebb rétegekre. *Thirlwall* és *Pacheco-López* [2007; 2009] fejlődő országokkal kapcsolatos vizsgálataik során azt találták, hogy bár a kereskedelem liberalizálása után az országok többsége gyorsabban növekedett, mint azt megelőzően, ez azonban a fizetési mérleg romlása és a jövedelmek egyenlőtlenebb eloszlása árán valósult meg, így a liberalizáció hozadékai elmaradnak a remélt szinttől.¹ *Weintraub* [2006] Chile és Mexikó példáján mutatja be, hogy az országok jellemzően nem csökkentik egyoldalúan nullára importkorlátaikat, hanem megvárják a lehetőséget, hogy többoldalú tárgyalások, például szabadkereskedelmi övezetek alakításáról szóló egyezmények keretében tehessék majd ezt meg².

1 A magyar irodalomban hasonló gondolatokkal *Szentes Tamás* munkáiban találkozhatunk [például *Szentes*, 2004].

2 A taktikai vámok fogalmáról lásd bővebben *Huszár Ernő* [1997] művét.

MULTILATERÁLIS LIBERALIZÁCIÓ

Duran és szerzőtársai [2008] szerint az Uruguay-forduló során megkötött többoldalú egyezmények kiegészítő szerepet játszottak, s céljuk a már elért kereskedelmi liberalizáció szintjének biztosítása volt. A GATT/WTO tárgyalások talán legfontosabb eredménye, hogy szembesíti a protekcionista és az exportorientált nézőpontokat és a diszkriminációmentes szabályok betartására kényszeríti az aláíró tagokat³. Abban az esetben legalábbis, ha sikerül ilyen szabályokat elfogadniuk a WTO tagországoknak. A 2014 novemberében 13. születésnapját ünneplő, így a tervezetthez képest hosszúra nyúlt Doha forduló sikertelensége a multilaterális egyezmények korszakának szünetelését jelezheti.⁴ A gyenge kikényszerítő erővel bíró egyezmények nagyobb költséget jelentenek a fejlődő országoknak, mint a Doha forduló akadozása miatt meg sem született egyezmények miatti veszteség. Hufbauer és szerzőtársai [2010] viszont a forduló folytatása mellett érvelnek. Szerintük a közelmúlt gazdasági és pénzügyi válsága következtében felerősödött protekcionizmus miatt a multilaterális tárgyalásoknak most talán fontosabb szerepe van, mint eddig bármikor. Becsléseik szerint, ha sikerülne a Doha tárgyalások keretében egy olyan csomagot összeállítani és véghezvinni, amely kellő ösztönző erővel hatna az aláíró felekre és egyenlő arányban képviselné a fejlett és fejlődő országok érdekeit, a világ GDP-jének akár évi 30 százalékos növekedését is el lehetne érni.

BILATERÁLIS ÉS REGIONÁLIS LIBERALIZÁCIÓ

Kisebb országcsoportok számára gyorsabb és mélyrehatóbb eredményekhez vezető megoldás, ha a WTO keretein kívüli kétoldalú- vagy regionális egyezményeket írnak alá. 2014 júniusában 585 regionális integrációt jelentettek be a Kereskedelmi Világszervezetnél, amelyből 379 lépett hatályba. Duran és szerzőtársai [2008] szerint az ilyen preferenciális kedvezményeket nyújtó megállapodásoknak – a multilaterális tárgyalások akadozásai miatt – az országok egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a kereskedelempolitikai reformok során. Az integrációk száma napjainkra azonban annyira megugrott, hogy fellép az ún. „spagettis tál” szindróma veszélye [Bhagwati 2008], vagyis az integrációk földrajzilag és tartalmukat tekintve is többszörös átfedésbe kerülnek egymással⁵.

3 A kereskedelmi tárgyalások előnyeiről már a közgazdaságtan oktatásban használatos alaptankönyvekben is olvashatunk, többek között játékelméleti, fogolydilemmával kapcsolatos példákon keresztül is. [Például Krugman-Obtsfeld, 2003, 264. o.]

4 Sally [2009] szerint a kereskedelmi szervezet a GATT „klubszerű” formájában hatékonyabban működött és talán érdekesebb volna a szervezetet egy OECD típusú fórummá alakítani, ahol a tagok ötleteket, információt cserélhetnének, ügyelnének a transzparencia javítására és kölcsönösen felügyelnék egymás szakpolitikáit.

5 A XXI. századi regionalizmus jellemzőiről, valamint az integrációk számának növekedésével fellépő kockázatokról lásd bővebben Balkay [2014] írását.

2. KERESKEDELEMLIBERALIZÁLÁS A XXI. SZÁZADBAN

Az új évezredben, a liberalizáció folyamatában globális szinten megfigyelhető egy lassuló tendencia és a Washingtoni Konszenzus folytatódó bírálata.⁶ Bár az országok egy része továbbra is (többek között) kereskedelmi reformokban látja a makrogazdasági problémák gyógymódját, ellenben amikor konkrét lépésekre kerülne sor, visszakoznak. A kormányok óvatosabbak, szkeptikusabbak a liberalizáció hatásával kapcsolatban. Ez utóbbit támasztja alá az is, hogy második generációs reformokból – ld. később – jóval kevesebb született, mint az első generációsokból.

A további liberalizálás már olyan, politikailag is kényes területeket érint, mint a mezőgazdaság vagy a szolgáltatások, amely területeket erős, koncentrált érdekcsoportok védenek. A globalizációval szembeni világméretű ellenállás⁷, a kapitalizmus elutasítása, a kínai exportáradattól való általános félelem, a globalizációkritikai szervezetek léte⁸ is mind-mind a további, jövőbeli liberalizációs lépések ellen szólnak. Érdeemes azt is megfigyelni, hogy már jó ideje nem találkozhattunk olyan vezető személyiséggel⁹, aki egyértelműen a szabad kereskedelem, a szabad piacok mellett érvelt volna [Sally 2009]. Ez utóbbi talán egy kevésbé mérvadó tényező, mégsem szabad azonban elfelejtenünk, milyen meggyőző erővel bírtak a történelem egyes híres/hírheft szereplői.

Ezek alapján úgy tűnhet, hogy a XXI. században valóban megreked a további liberalizáció folyamata. Ügyelni kell azonban az olyan történelmi tanulságokra is, mint az, hogy az iparpolitikába való állami beavatkozás és a protekcionizmus szinte valamennyi fejlődő, latin-amerikai gazdaságban megbukott. A XXI. századba lépve, a fejlődő országok által alkalmazott kereskedelemkorlátozó intézkedéseket tekintve elmondható, hogy az alkalmazott vámok mértéke, amennyiben az összes terméket tekintjük, átlagosan legalább kétszer akkora, mint a fejlett országokban alkalmazott vámok (*1. táblázat*). Ugyanakkor, ha csak a mezőgazdasági termékeket nézzük, ez a különbség eltűnik. Ez is igazolja korábbi állításomat, amely szerint a mezőgazdaság kiemelten érzékeny területe a kereskedelmi liberalizációnak.^{10,11}

6 Mihályi [2006] ezzel szemben a Washingtoni Konszenzus napjainkig tartó érvényességéről számol be. Szerinte a pénzügyi és reálgazdasági válságok a piacgazdaság elkerülhetetlen velejárói, s a kiváltó okokat inkább az állami kudarcokban kell keresnünk.

7 Artner [2003] a globalizáció által kiváltott társadalmi változásokat, tiltakozó megmozdulásokat mutatja be, illetőleg tematikus bontásban vizsgálja a globalizációkritikai társadalmi mozgalmakat. Artner [2006] pedig a globalizációval szembeni világméretű ellenállás taglalása során külön kitér a latin-amerikai régióra.

8 Lásd Artner [2006]

9 Mint amilyen például Ronald Reagan és Margaret Thatcher voltak.

10 Anderson és szerzőtársai [2010] empirikusan vizsgálják a mezőgazdasági vámok lebontásából származó jóléti hatásokat és azt találják, hogy 1981 és 2005 között nagyjából a felével csökkent a napi 1 \$-os szegénységi küszöb alatt élők száma.

11 Anderson és Johanna [2010] a Világbank által kiadott két tanulmány alapján vizsgálja a mezőgazdasági termékek kereskedelmének alakulását az e területen alkalmazott kereskedelemkorlátozó intézkedések tükrében.

1. táblázat: A kötött és alkalmazott vámok mértéke néhány fejlődő és fejlett országban (százalék)

	Összes termék (2013)		Mezőgazdasági termékek (2013)	
	Kötött vámok	Alkalmazott MFN	Kötött vámok	Alkalmazott MFN
Argentína	31,9	13,4	32,6	10,1
Brazília	31,4	13,5	35,4	10,2
Chile	25,1	6,0	26,1	6,0
Mexikó	36,2	7,9	45,1	19,7
Paraguay	33,5	10,0	33,1	10,0
Uruguay	31,5	10,5	34,0	9,9
Venezuela	36,5	13,3	55,8	16,8
Kína	10,0	9,9	15,8	15,6
Európai Unió	5,2	5,5	13,5	13,2
USA	3,5	3,4	4,9	5,3

Megjegyzés: MFN = Most Favoured Nation (legnagyobb kedvezmény)

Forrás: WTO [2014a] adatai alapján

Az antidömping intézkedések gyakoriságát vizsgálva, megfigyelhető, hogy bár a kilencvenes évek elején még a fejlett országok nyúltak gyakrabban ilyen kereskedelempolitikai intézkedéshez, szinte megdöbbentő az ütem, amellyel a fejlődő országok utolérték a fejletteket. Mi több, a kilencvenes évek közepe óta nem volt olyan év, hogy az intézkedések gyakoriságát tekintve az előbbieket ne előzték volna meg az utóbbiakat. [WTO, 2014b; ENSZ, 2014]¹²

Moore és Zanardi [2009] az antidömping intézkedések számának gyors növekedését, annak következményeit vizsgálják 23 fejlődő országban – köztük szinte valamennyi latin-amerikai országban – 1988 és 2004 között. A kérdés fontosságát felvetők szerint ugyanis az antidömping intézkedések segíthetnek a protekcionista nyomás csökkentésében. A szerzőpáros azt találja, hogy bár a kilencvenes években valóban jelentős liberalizációnak lehettünk szemtanúi a fejlődő gazdaságokban, maguk az antidömping intézkedések kisebb liberalizációval jártak együtt.

3. ELSŐ ÉS MÁSODIK GENERÁCIÓS REFORMOK

Az első és második generációs reformok között először *Naim* [1994] tett különbséget a *Journal of Democracy*-ban megjelent cikkében. Míg előbbi alatt a szabályok megváltoztatását értjük, addig utóbbi már a támogató intézmények megváltoztatását is magában foglalja. *Navia* és *Velasco* [2003] átfogóan mutatják be az első és második generációs reformokat, azok logikai sorrendjét és a közöttük lévő különbségeket. A liberalizációt célzó reformok első generációjába a makrogazdaság stabilizálása, a vám- és kiadáscsökkentés, a privatizáció, a kapcsolódó szabályozások és a használandó eszközök, inputok tartoznak. A második generációs reformok csoport-

¹² A WTO által szolgáltatott adatokat az ENSZ osztályozási rendszere alapján soroltam fejlett, fejlődő és tranzíciós kategóriákba. http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_current/wesp2014.pdf, Letöltve: 2014. november 9.

jába az állam átfogó megreformálása, a közszolgáltatások és intézmények sorolhatók; jelentésüket tekintve pedig az elérendő célokkal kapcsolatos állításokat tartalmaznak anélkül, hogy pontosan megszabnák az alkalmazandó eszközöket, szakpolitikákat. Míg az első és második generációs reformok között átfedés figyelhető meg, ugyanez már nem mondható el az eredeti, 10 pontból álló, 1989-es Washingtoni Konszenzussal való egybeesésükről. Szükségessé vált ezért a konszenzus kibővítése¹³ (2. táblázat) még 10 olyan ponttal, amelyek lehetővé teszik az eredeti 10 pont továbbélését. A tőkemérleg liberalizálása például a makrogazdaság stabilitását szolgálja, a pénzügyi szabványok és szabályozók bevezetése pedig a kiszámíthatóbb bankszféra meghonosodását segíti [Navia-Velasco, 2003].

2. táblázat: Az eredeti és a kibővített Washingtoni Konszenzus

Az eredeti Washingtoni Konszenzus	A kibővített Washingtoni Konszenzus (az eredeti listához hozzáírandó)
1. fiskális fegyelem	1. jogi és politikai reformok
2. az állami kiadások reorientálása, a prioritások meghatározása	2. szabályozó intézmények
3. adóreform	3. a korrupció visszaszorítása
4. pénzügyi liberalizáció, kamatpolitika	4. rugalmas munkaerőpiac
5. stabil, versenyképes árfolyamok	5. megállapodások a WTO-val
6. kereskedelem-liberalizáció	6. pénzügyi szabályozás és szabványok
7. FDI-liberalizáció	7. a tőkemérleg liberalizálása
8. privatizáció	8. az árfolyamok átmeneti jellegének megszüntetése
9. dereguláció	9. erős szociális hálók
10. a tulajdonjogok védelme	10. a szegénység csökkentése

Forrás: Navia-Velasco [2003: 268], Williamson [1990]

Lora [2001] az eredeti Washingtoni Konszenzus több pontjával átfedésben vizsgálja az első generációs reformok hatását Latin-Amerikában az 1980-as évektől az 1990-es évek végéig és azt találja, hogy a reformok több területen eredményeztek előrelépéseket, ugyanakkor továbbra is vannak kiaknázatlan lehetőségek.

4. KERESKEDELEMPOLITIKAI VONATKOZÁSOK LATIN-AMERIKÁBAN

Balassa [1971] a latin-amerikai fejlődő országok által az importhelyettesítés időszakában alkalmazott kereskedelem-politikai eszközök közül az importvámokat, az exportra kivetett adókat, az exporttámogatást, a kvótákat és licenceket említi meg. Ezen eszközök az input és output relatív árát változtatják meg, befolyásolva az erőforrások és befektetések allokációját és ezáltal ösztönzőként vagy akadályozó tényezőként hatnak az importhelyettesítő és exportösztönző tevékenységekre. Az azon-

¹³ Ennek ellenére a Washingtoni Konszenzus egyik legfőbb kritikája az maradt, hogy bár az elérendő célok világosak, az inputokat és az eszközrendszert illetően nem ad konkrét javaslatokat.

ban, hogy az országok a történelem folyamán mikor melyik kereskedelempolitikai eszközhöz nyúltak, belső gazdasági (és politikai) helyzetükön túl, nagymértékben függött az éppen aktuális világgazdasági történésektől.

A hetvenes évekig a GATT fordulók főleg a vámok csökkentésére és a piacok megnyitására koncentráltak. Ezen évtized első fele a bretton woods-i rendszer összeomlásának, a vietnámi háborúnak, az olajár robbanásszerű növekedésének és az árupiacok instabilitásának égisze alatt zajlott. A piacok között növelte a versenyt a Japánból és az újonnan iparosodott délkelet-ázsiai és csendes-óceáni országokból érkező olcsó export áradata, s egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az észak-déli irányultságú kereskedelem. Az olcsó export viszont nem volt minden ország számára kedvező, s ezek a többnyire már iparosodott országok, önkéntes exportkorlátozásokra történő felszólításokkal igyekeztek csökkenteni az olcsó termékek behozatalát, saját termékeiket illetően pedig exportöztönző technikákat alkalmaztak. Dél-Amerika egyik fő felvevőpiaca és kereskedelmi partnere, az Egyesült Államok is egyre inkább elzárkózó magatartást tanúsított kereskedelmi mérlegének növekvő deficitje miatt.

Ilyen körülmények között természetesen erősödtek fel a protekcionista esz-közök, amelyek miatt aztán egyre nagyobb igény merült fel a sokoldalú kereskedelmi tárgyalások iránt. 1971-ben a GATT *általános preferenciarendszert* (GSP – General System of Preferences) fogadott el¹⁴, kedvezve ezzel a fejlődő országoknak, s vonzóbbá téve számukra az exportorientált kereskedelempolitikákat. A GATT a *Tokió-forduló* (1973–1979) keretén belül próbált újabb előrelépéseket tenni; és, bár az előbb már említett preferenciális elbánás intézményét elfogadták, a fejlődő országok mégsem lehettek elégedettek, nem született ugyanis egyértelmű előrelépés a célország termelőinek kárt okozó, olcsó import korlátozásának területén [Miner, 2007]. A nyolcvanas évek elejének globális méreteket öltő, átfogó recessziója ugyan újabb lökést adott a protekcionizmus felerősödésének, az évtized nagyobbik része mégis a liberalizáció jegyében telt el. A kereskedelempolitikai napirendekben egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az áruk és szolgáltatások kereskedelme. Igaz, a szolgáltatások kereskedelmének liberalizálásában a fejlődő országok nem voltak érdekeltek, viszont a más területeken elért kereskedelmi kedvezmények továbbfejlesztéshez annál inkább érdekük fűződött. Míg a GATT-on belül egyre hevesebb vita bontakozott ki a mezőgazdasági termékek és szellemi javak kereskedelme körül, addig a fejlődő országok relatíve olcsó exportja sokszor továbbra is akadályokba ütközött. Így történt, hogy maguk is aktív részvevőivé váltak a GATT tárgyalások *Uruguay-fordulójának* (1986–1993), amely talán a világgereskedelem történetének legátfogóbb liberalizációs programja volt addig [Miner, 2007]. Tekintve, hogy már a kiinduló pont is eltérő volt az egyes országok számára, a kereskedelem liberalizálásának útján sem haladhattak fej-fej mellett. Az eltérő fejlettségi szintekből gazdasági és társadalmi szinten is konfliktusok születtek, amelye-

14 A kedvezmények autonóm jellegük miatt a GATT 1947 évi 1. cikkelyében rögzített legnagyobb kedvezményes elbánás elvébe ütköztek, így a GATT-nak mentesítenie kellett ezeket a termékeket a legnagyobb kedvezmény elvének kötelezettsége alól. Ezt az *Enabling Clause* 1979-es elfogadása tette lehetővé.

ket aztán a már említett nemzeti, regionális és multilaterális szinteken próbáltak meg orvosolni.

Az iparosodás valamely formáját választó országok igen heterogén csoportot alkotnak területüket, népességüket, erőforrás-ellátottságukat, kultúrájukat, hagyományait, politikai és társadalmi berendezkedésüket, egy főre jutó jövedelmüket és gazdaságpolitikájukat tekintve. Léteznek azonban közös jellemzők is. A „sikertörténetekhez” vezető közös tulajdonságok közül Gereffi [1991] a következőket emeli ki: gyors és relatíve fenntartható gazdasági növekedés, az iparcikkek kibocsátásából való részesedésnek és az iparban foglalkoztatottak számának gyors növekedése, az ipari termelés diverzifikálódása, valamint az export bővülése. A reformoknak természetesen alkalmazkodniuk kellett az ismertetett változó világgazdasági környezethez. A kifelé és befelé irányuló iparosítás öt fő állomását Gereffi [1991] foglalja össze tanulmányában.¹⁵ A kifelé irányuló iparosítási technikák közé az árucikkexport, az elsődleges és másodlagos *exportösztönző technikák* (Export-oriented Industrialization, EOI) sorolhatók, a befelé irányuló technikákhoz pedig az elsődleges és másodlagos *importhelyettesítő iparosítás* (Import Substitution Industrialization, ISI). Az árucikkexport fázisában jellemzően finomítatlan vagy félig feldolgozott nyersanyagok – például mezőgazdasági termékek, ásványi anyagok, olaj – képezték a kivitel nagy részét. Az elsődleges ISI az importtól az alapvető fogyasztási termékek helyi előállítására felé való elmozdulást képviselte többnyire olyan ágazatokban, mint a textil- és ruházati ipar, cipőgyártás és élelmiszer-feldolgozás. A másodlagos ISI során a tőke- és technológia-intenzív iparcikkek esetében az importról a hazai előállításra helyeződött át a hangsúly. Ilyen termékek voltak például a tartós fogyasztási javak (személygépkocsik), félkész termékek (acél és petrokémiai árucikkek), valamint a tőkeigényes gépek gyártása. Az exportösztönzés esetén mindkét szakaszban az iparcikkek exportja a hangsúlyos, azonban míg az elsődleges EOI során ezek munkaerő-intenzív javak, addig a másodlagos EOI folyamán inkább a magas hozzáadott értékkel bíró, fejlett helyi iparra épülő termékekről beszélünk [Gereffi, 1989].

5. A GAZDASÁGI LIBERALIZÁCIÓ MEGVALÓSULÁSA LATIN-AMERIKÁBAN

Skidmore és *Smith* [2005] gazdasági fejlődés szempontjából öt fázisra osztja a modern Latin-Amerika kialakulásához vezető utat, amely mára – véleményem szerint – már kiegészíthető egy hatodikkal is (3. táblázat).

A kisebb országok esetében, mint például Közép-Amerika országai vagy Paraguay, ezek a fázisok kevésbé követhetőek egyértelműen nyomon. Esetükben a fejlődés menete nagyban függött a reformok bevezetésének időzítésétől vagy az egyes politikai rezsimek létrejöttének időpontjától. Ugyanakkor néhány nagyobb, húzó gazdaság esetén sem tekinthetőek általános receptnek, különösen olyan meghatározó globális tényezők mellett, mint például az Egyesült Államok befolyása Chilében, vagy fizikai közelsége Mexikóban.

¹⁵ A Mexikó gazdaságfejlődését kísérő első és hiányos második generációs reformokról, illetve ezeknek a gazdaságra, kereskedelemre gyakorolt hatásairól lásd bővebben *Erdey* [2006] tanulmányát.

3. táblázat: A gazdasági fejlődés dimenziói és szakaszai Latin-Amerikában

Fázisok	Gazdasági fejlődés	Társadalmi változás	Tipikus politikai berendezkedés
1. fázis: 1880–1900	export-import növekedés kezdete	modern elit réteg, kereskedő szektor megjelenése	integrált parancsuralom, oligarchikus demokrácia
2. fázis: 1900–1930	export-import kiterjedése	középosztály és proletariátus kialakulása	kooptáló demokrácia
3. fázis: 1930–hatvanas évek	importhelyettesítő iparosítás (ISI)	vállalkozói elit megjelenése, munkásosztály megerősödése	populizmus vagy kooptáló demokrácia
4. fázis: hatvanas évek–nyolcvanas évek eleje	stagnálás az ISI növekedésével, exportorientált növekedés kezdete a hetvenes években	konfliktusok (gyakran osztálykonfliktusok) kiéleződése	bürokratikus-autoriter rezsim
5. fázis: nyolcvanas évek–kilencvenes évek vége	pénzügyi-gazdasági válságok, neoliberális reformok, fokozatos talpra állás	egyre mobilabb közép- és munkásosztály	tökéletlen képviselői demokráciák
6. fázis: kilencvenes évek vége–napjaink	gazdasági növekedés, regionális integrációk	a rétegek között továbbra is meglévő (olykor jelentős), de csökkenő különbségek	tökéletlen képviselői demokráciák, de jelentős politikai reformok

Forrás: Skidmore–Smith [2005: 62. oldal] alapján

A kereskedelem liberalizálása egy átfogó gazdasági liberalizációnak csupán egy szeletét jelenti. A gazdaság liberalizáltságának mértékét, és így a kereskedelmi liberalizáció mértékét is különböző indexekkel mérhetjük, amelyeket összefoglalóan ún. *strukturálisreform-indexeknek* nevez az irodalom. Strukturális reformok közé a kereskedelem liberalizálása, az adóreform, a tőkémérleg liberalizálása, a privatizáció és a pénzügyi reformok tartoztak elsősorban, de több kiegészítő reformintézkedés is született, mint például a munkaerő-piaci vagy a társadalmi biztonságot szolgáló reformok. A strukturálisreform-indexek az országok más országokhoz képesti nyitottságát, piacvezéreltségének mértékét fejezik ki adott területeken. A reformindexeket az intézkedések összemérésére, a végrehajtási folyamat elemzésére alkották meg; ökonometriai modellekbe való beépítésükkel kvantitatíve is mérhetővé válik a reformok hatása¹⁶. Az indexek mérésére többen többféle módszert javasoltak, de Lora [1997]¹⁷, Lora–Barrera [1997], Lora–Olivera [1998] munkái tekinthetőek az indexrendszer alapjainak, amely aztán az irodalom fejlődésével párhuzamosan bővült tovább¹⁸.

Az importliberalizáció, a pénzügyi liberalizáció és az adóreformok esetén az ún. *Lora-indexek* használatosak, míg a tőkémérleg liberalizálása és a munkaerőpiaci reformok esetén új indexek kerültek kidolgozásra. A tőkémérleg liberalizáltságának mérésére egy teljesen új mutatót kellett létrehozni, amelyhez Stallings és Peres

16 Az 1-es érték elérése nem a tökéletes állapotot fejezi ki. Az országok alacsonyabb értékek mentén is teljesíthetnek magasabb fokon. A mutatók ökonometriai elemzéshez való igénybevételekor érdemes továbbá figyelembe venni az egyes elemek közötti korreláció mértékét is.

17 Később többször átdolgozva, a legfrissebb verzió Lora [2012] írásában található.

18 Lásd például Morley, Machado és Pettinato [1999] tanulmányát.

[2000] az *IMF Balance of Payments Arrangements* adatait használták fel; míg a privatizáció mértékének mérésére a korábbi Lora-indexet dolgozták át a Világbank adatainak felhasználásával. Lora [2012] pedig már egy új Lora-indexet is tartalmaz: a munkaerőpiac liberalizáltságát, szabályozottságának rugalmas vagy merev voltát mérő mutatót.

Rodrik [1996] reformok esetén különbséget tesz makrogazdasági stabilizáció és strukturális reformok között. Előbbi azonnali hatást gyakorol a makrogazdasági változókra és azokon keresztül a gazdaság növekedésére, míg utóbbi elsődlegesen mikrogazdasági hatásokat fejt ki, mivel a „rule of game”-et változtatja meg, új ösztönzőket teremt, amelyekhez a gazdaság szereplőinek alkalmazkodniuk kell. A két reformtípus esetén közös tulajdonságnak az tekinthető, hogy a rövid távú kimenetek mindkét esetben ellentmondásosak lehetnek, míg hosszú távon a jól időzített és megfelelően végrehajtott reformok általában eredményesek, pozitív hozadékkal járnak az azokat alkalmazó országokban. *Paunovic* [2000] egy olyan mátrixban összesíti a reformáló országokat (4. táblázat), amelynek dimenzióit a stabilizációs reformok hatása – tudniillik erős vagy gyenge volta – és a strukturális reformok intenzitása képviselik.

4. táblázat: A stabilizáció hatása és a strukturális reformok intenzitása

		Stabilizáció hatása		
		Erős	Közepes	Gyenge
Strukturális reformok intenzitása	Erős	Argentína, Chile, PERU, DOMINIKAI KÖZT.	EL SALVADOR, Uruguay, Costa Rica	
	Közepes	Bolívia	GUATEMALA, Mexikó, Paraguay	Brazília
	Gyenge		Kolumbia, Jamaica	Ecuador, HONDURAS, Venezuela

Megjegyzés: félkövérrel szedve találhatóak a vezető országok, nagybetűkkel a köztes esetek és dőlttel a lemaradók.

Forrás: Paunovic [2000: 27] alapján

A latin-amerikai kontinensen az 1970-es években indultak meg az első jelentősebbnek mondható reformhullámok (igaz ekkor még csak néhány ország esetéről beszélhetünk, mint például Argentína, Chile vagy Uruguay), ezeknek a hatása azonban az 1982–85-ös adósságválság miatt nem teljesezhetett ki. Az országok többsége esetében átfogó reformok megindulásáról csak 1985 után beszélhetünk. A 5. táblázat a reformcsomagok időzítése alapján összesíti a régió országait az 1985–1995 utáni időszakra.

5. táblázat: Reformok időzítése Latin-Amerikában

1985	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Bolívia, Chile(II)	Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Mexikó	Paraguay, Venezuela	Dominikai Közt., Honduras, Peru	Argentína (II), Kolumbia, Nicaragua, Uruguay (II)	Ecuador, Guyana	Trinidad és Tobago	Brazília	Haiti, Suriname

Megjegyzés: a táblázatban (II) szerepel azon országok neve mellett, amelyek már 1985 előtt is kíséreltek meg átfogóbb reformokat, a Mercosur országok pedig dőlttel szedve láthatóak.

Forrás: Lora–Barrera [1997] és Paunovic [2000] alapján

Paunovic [2000] a reformálók táborát három csoportra osztja¹⁹ annak alapján, hogy a reformok bevezetése előtti időszakban hogyan teljesítettek az adott gazdaságok. Az összehasonlítás alapját az 1951-től 1980-ig terjedő időszak (alapperiódus) képezi és ennek alapján azt mondja, hogy „vezetők” azok az országok, amelyek (I) az alapperiódusban a régiós átlagnál alacsonyabb növekedést értek el, mint az 1990-es években; (II) a reformok bevezetése előtt alacsony vagy negatív növekedési rátát produkáltak, makrogazdasági egyensúlytalansággal szembesültek; és (III) esetlegesen hiperinflációt is tapasztaltak. Analóg módon „lemaradóknak” azon országokat nevezi, amelyek (I) a világháborúkat követő három évtized folyamán gazdaságilag jobban teljesítettek, mint majd a kilencvenes években; (II) a reformok bevezetése előtti időszakban növekedési rátáik nem voltak túlzottan alacsonyak; és (III) lehetőleg nem szenvedtek el hiperinflációt. „Köztes” országoknak azok számítanak, amelyek nem sorolhatók be egyértelműen a fenti két kategória egyikébe sem. Paunovic [2000] alapján vezető országoknak Argentína, Chile, Uruguay, Bolívia nevezhetők; lemaradóknak például Ecuador vagy Columbia, míg köztes országoknak többnyire a kis, relatíve nyitott közép-amerikai országok, úgymint Costa Rica, a Dominikai Köztársaság, Honduras vagy Guatemala számítanak. A 4. táblázat alapján jól látható továbbá, hogy a vezető országok a bal felső sarokban, míg a lemaradók a jobb alsó sarokban helyezkednek el, a köztes országok pedig gyakorlatilag elszórtan az előző két csoport által kifeszített tengelyen találhatók. Megfigyelhetjük tehát, hogy a vezetők erős strukturális reformokat és tartós makrogazdasági stabilizációt tudhatnak maguk mögött, míg a lemaradók mindkét mutató esetén a gyenge értékeket produkálják.

Stallings és Peres [2000] a reformok bevezetésének sebessége és kiterjedése alapján *agresszív* és *óvatos* reformálókról beszélnek. Agresszív reformálóknak nevezik azon országokat, ahol relatíve rövid idő alatt sok reformot vezettek be, míg óvatosnak a fokozatos reformálókat. Azt pedig, hogy a reformok előtti állapotból hogyan (agresszív vagy óvatos módon) mozdulnak el az országok, négy tényező határozza meg: (I) a *növekedés* üteme, (II) az *infláció* mértéke, (III) a gazdaság *eltorzulásának* mértéke²⁰ (a kormányzati szektor mérete) és (IV) az ország *kormányozhatósága* (governability²¹). A kezdeti feltételeket figyelembe véve a négy mutató alapján sorolják be a latin-amerikai országokat agresszív vagy óvatos reformálóknak. Agresszív reformálóknak számít a négy mutató alapján Argentína, Bolívia, Chile és Peru, míg az óvatos reformálók közé Brazília, Kolumbia, Costa Rica, Jamaica és Mexikó tartoznak.

Morley, Machado és Pettinato [1999] országokra lebontva vizsgálják a reformok időzítését és mértékét. A *legreformáltabb* (most reformed) országnak²² rendre Uruguayt, Argentínát és El Salvadort találják, Chile 1995-ben meglepő módon csak a hetedik helyet foglalja el. Ez azzal magyarázható, hogy az olyan viszonylag későn reformáló országok, mint Paraguay, El Salvador vagy Peru lemaradásuk miatt

19 Leaders, laggors, intermediates.

20 Ennek mérésére a Morley–Machado–Pettinato [1999] által meghatározott reformindexeket használják.

21 A GDP éves átlagos növekedése a reformokat megelőző 5 évben.

22 A korábban ismertetett strukturálisreform-index alapján.

nagyobb mértékű és szélesebb körű reformokkal indítottak, szemben Chilével, amely az 1980-as évek közepe óta fokozatosan és szelektívebb módon reformálta meg gazdaságát: alacsony vámokat és modernizált adórendszert tartott fenn, de fizetési mérlegének liberalizálása vagy a privatizáció előrehaladása tekintetében nagyjából a régiós átlag körül vagy kissé afölött teljesített. A szerzők a reformindexekben az időszakról időszakra történő változásokat is megfigyelték, s ez alapján akkor tekintenek egy országot jelentős reformálónak, ha a reformindexben bekövetkezett változás meghaladja az 50 százalékot. A legjelentősebb reformlépéseket 1970 és 1982 között Chile és Uruguay, 1985 és 1990 között Bolívia, Costa Rica és Paraguay, valamint az 1990 utáni időszakban Brazília, Peru, a Dominikai Köztársaság és El Salvador könyvelhették el. A szerzők szerint érdemes – és talán fontosabb is – a reformindexben bekövetkezett változások mellett a *reformok szintjét* is (reform level) vizsgálni. Ha ezt a dimenziót vizsgáljuk, láthatóvá válik, hogy Uruguay és Honduras például jelentősen liberalizált, annak ellenére, hogy 1985, illetve 1970 után már kevés nagyobb volumenű reform történt az országban, míg például Costa Rica legjelentősebb reformlépései az 1990-es években születtek, az ország mégis sokáig reformálatlannak számított.

Lora [2012] strukturális indexei alapján megvizsgálható, hogy a reformok milyen mértékben valósultak meg Latin-Amerikában az elmúlt közel 30 évben, így megvizsgálhatjuk azt is, hogy Dél-Amerika egyik legjelentősebb gazdasági integrációja, a Mercosur²³ 1991-es hatályban lépése hatást gyakorol-e bármilyen mértékben is az indexek alakulására. A kérdés természetesen fordítva is értelmezhető olyan formában, hogy vajon a kilencvenes évek előtt kezdeményezett strukturális reformok mennyiben járultak hozzá az *új regionalizmus*ként is ismert, gazdasági integrálódás hullámának megindulásához a kilencvenes években. A Mercosur országok esetén a gazdasági liberalizációt célzó reformok kezdetének Stallings és Peres [2000] alapján a kilencvenes évek eleje tekinthető, az liberalizáció mértéke azonban országonként, területenként és szektoronként is eltérő mértékű és kiterjedésű volt. A Lora-indexek segítségével, illetve azok kiegészítésével képet kaphatunk a latin-amerikai régióban lezajlott liberalizációs folyamatokról. Az indexek 0–1 között változnak, és 1-et vesznek fel szabad piacgazdaság esetén, 0-t pedig egy teljesen zárt, centralizált központi hatalom irányítása alatt működő gazdaság esetén.

1985 és 2009 között vizsgálva a strukturális reformokat, Lora [2012] aggregált szinten azt találja Latin-Amerikára vonatkozóan, hogy a vizsgált időszakban az átlagos indexérték az 1985-ös 0,39-ről az 1990-es évek vége felé már elérte a 0,6-os értéket, 2009-re pedig a 0,65-öt. Összességében az is elmondható, hogy a kereskedelem és a pénzügyi szektor liberalizálását célzó reformoknak volt a legtartósabb hatása. Az adó- és infrastrukturális, privatizációt célzó reformok hatása csekélyebb, míg a legjelentősebb hiányosságok a munkaerőpiaci liberalizáció területén mutatkoznak meg [Lora–Panizza, 2002].

A WDI 2014-es adatainak felhasználásával számított liberalizációs együttható alapján azt találtam, hogy Paraguay – tehát a vizsgált országok közül legkisebb és mondhatni *legelszigeteltebb* (land-locked), de éppen ezért nyitottabb országra – ese-

23 Mercado Común del Sur, magyarul Déli Közös Piac.

tén a kereskedelmi liberalizáció mértéke – (Export+Import)/GDP – jóval magasabb, mint a többi ország esetén; a latin-amerikai átlag fölött halad a vizsgálat teljes időtartama alatt. Megfigyelhető volt továbbá, hogy bár Mexikó, Brazília és Argentína hasonlóan alacsony pontról indultak, Mexikó nyitottságára láthatólag jelentősebb hatást gyakorolt a kilencvenes évek elején a NAFTA létrejötte, mint utóbbi két országra a Mercosur megalakulása. A vizsgált országok közül egyedül Venezuela nyitottságának fejlődése kérdőjelezhető meg, ennek hátterében azonban közismerten politikai berendezkedése áll.

6. A REFORMOK ÉRTÉKELÉSE A LATIN-AMERIKAI RÉGIÓ VISZONYLATÁBAN

A kilencvenes évek végére néhány országtól eltekintve (például Chile és az 1998 előtti Argentína) egyértelművé vált a gazdasági növekedés elégtelensége. A mérsékelt gazdasági növekedés, a foglalkoztatottság lassú emelkedése, az állások minőségével kapcsolatos problémák, valamint az egyenlőtlenég tényezői miatt a reformok kimenete több dimenzió mentén is elmaradt a várttól. Stallings és Peres [2000] szerint a kormányok intézkedéseinek hitelességi kérdése a múltbéli tapasztalatok alapján; a nem konzisztens intézkedések²⁴, a gazdasági szereplők heterogén válaszreakciói a reformokra, valamint, hogy a reformok nem jutottak el mikroszintre, tovább gyengítették azok hatásfokát. A kérdésre, hogy miért nem vezettek a latin-amerikai reformok magasabb növekedési rátához *Zettelmeyer* [2006] három táborba sorolja a lehetséges indokokat: (I) a reformok nem értek el elég messzire, (II) a reformok túl messzire mentek, károsak voltak, illetve (III) a reformok célt tévesztettek.

(I) A REFORMOK NEM ÉRTEK EL ELÉG MESSZIRE

Igaz, kívánt hatásukat elérték, mégsem voltak elég mélyrehatóak és széles körűek ahhoz, hogy hosszú távon fennmaradjanak és elérjék a kívánt eredményeket a növekedés terén. A legfőbb kérdésnek nem annak kellett volna lennie, hogy általában, milyen módszerekkel lehet sikereket elérni, hanem annak, hogy az adott országban hogyan lehetne helyrehozni azt, ami rosszul működik.

(II) A REFORMOK TÚL MESSZIRE MENTEK, KÁROSAK VOLTAK

Túlságosan átfogóak és átgondolatlanok voltak ahhoz, hogy, egy-egy speciális területen hatékonyan alkalmazni lehessen őket, illetve túlságosan lecsökkentették az állam gazdaságra gyakorolt szerepét. Utóbbi következtében pedig az ország irányító hatalom nélkül, a szegényebb rétegek pedig védnök nélkül maradtak. A reformok olyan nem kívánt mellékhatásokkal is együtt jártak, amelyek kioltották az elért célok egy részének előnyeit.

²⁴ Például a kereskedelem liberalizálása párhuzamosan a felértékelődő árfolyamokkal.

(III) A REFORMOK CÉLT TÉVESZTETTEK

E nézőpont képviselői szerint sem létezik egy általános recept, hanem az egyedi akadályokra kell koncentrálni. A reformok célt tévesztettek, vagyis nem tudták feloldani azokat a korlátokat, amelyek a reformok érvényesülését visszatartották, mivel túlságosan jelentéktelenek voltak ahhoz. A növekedésnek viszont léteznek alapvető korlátai, amelyek megcélzása nélkül, egy reform hosszú távon kudarcra ítéltetett²⁵.

Veszélyeztette továbbá az első generációs reformok pozitív kimenetét és majdani megítélését a világgazdasági folyamatok esetleges kedvezőtlen alakulása is. Hiányoztak továbbá az intézményi alapok: a tőkepiacon gyakorlatilag nem létezett a hosszú táv, a munkaerőpiacon nem voltak továbbképzések, a technológiai fejlődés pedig még a nagyobb vállalatok számára is csupán korlátozottan volt hozzáférhető. A szabályzó keretrendszer hiánya ebben a formában tehát nehezítette a reformok hosszabb távon való érvényesülését. Stallings és Peres [2000] alapján a latin-amerikai gazdaságok növekedésével kapcsolatosan a következők fogalmazhatók meg:

- (I) 1980 és 2005 között Latin-Amerika növekedése minden más fejlődő régióhoz képest alulteljesített, kivéve az 1990–1998-as periódust, amikor csak az ázsiai fejlődő országok gazdaságai növekedtek a többi országénál gyorsabban.
- (II) A teljes tényezőtermelékenység lassú növekedése a GDP lassú növekedését eredményezte.
- (III) 1980-ig a latin-amerikai kontinens országai nagyjából hasonló növekedési mintákat mutattak, a XXI. századra azonban akár jelentős eltéréseket is találhatunk. Ezt jól mutatja például az egy főre jutó GDP alakulása is. *Pöstitényi* [2014] 19 latin-amerikai országban vizsgálja az egy munkásra jutó GDP és a Lora féle strukturálisreform-index kapcsolatát 1985 és 2009 között, s a kauzalitás irányának kérdését nyitva hagyva, de azt találja, hogy általánosságban egy magasabb indexértéket felmutató országban az egy főre jutó GDP is magasabb értéket vesz fel.
- (IV) Az afrikai kontinenssel együtt a többi fejlődő országnál gyakrabban szenvedtek el jelentős kibocsátáscsökkenéseket.
- (V) A gyors növekedési periódusok („növekedési csodák”) rövidebb életűek voltak, mint más régiókban. 1950 óta ezeknek a gyors növekedési periódusoknak 70 százaléka tartott kilenc évnél tovább és csupán 30 százaléka tizenöt évnél tovább, szemben az ázsiai 73–73 százalékkal.

A régió viszonylatában tehát megállapítható, hogy a reformcsomagok hosszú távú hatásai bevezetésükkor nehezen jelezhetőek előre, s bár egyenrecept nem létezik egy heterogén gazdasági környezetben, vannak bizonyos – a második generációs reformok által már megcélzott – tényezők, amelyeknek a javítása alapfeltétele a reformcsomagok kedvező hatásainak begyűrűzéséhez és hosszú távon való továbbéléséhez.

²⁵ A második generációs reformok ezeket az alapvető korlátokat célozták meg.

7. A REFORMOK ÉRTÉKELÉSE ARGENTÍNA, BRAZÍLIA, CHILE ÉS MEXIKÓ PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

A latin-amerikai régió húzó gazdaságainak számító választott négy ország különböző gazdasági helyzetből kiindulva, eltérő időzítés mellett vezette be reformcsomagjait és ennek megfelelően a reformok hatásaiban is látszanak eltérések. A korábbi alfejezetek megállapításainak fényében Argentína és Chile vezetőknek számítanak a reformálók között, míg Brazília és Mexikó lemaradóknak. Chile 1985-ben (illetve már korábban is), Mexikó 1988-ban, Argentína 1991-ben, Brazília 1994-ben próbálkozott először átfogó reformcsomagokkal és a Paunovic-féle [2000] értékelés alapján hatásukat tekintve a stabilizáció hatása Argentínában és Chilében erős, Mexikóban közepes, Brazíliában pedig gyenge volt; a későbbi strukturális reformok intenzitása pedig Argentínában és Chilében erős, Mexikóban, illetve Brazíliában közepes volt.

Tekintve, hogy az első generációs reformok – amelyeknek egy része a Washingtoni konszenzus eredeti verziójának feleltethető meg – első sorban a makrogazdasági feltételek megváltoztatásán keresztül azonnali hatások elérésére törekedtek, célszerű megvizsgálni a négy választott ország főbb makrogazdasági mutatóinak alakulását, a reformcsomagok időzítése és az 1989-ben kidolgozott washingtoni szempontrendszer fényében. A vizsgálat kiterjesztéseképpen figyelembe veszem továbbá a második generációs reformok hatását, amelyek lényegében a kétezres évek elején kidolgozott, bővített Washingtoni konszenzus pontjainak feleltethetők meg. A második generációs reformok a „rule of game” megváltoztatásán keresztül az ösztönzők megteremtését célozzák, így ebben az esetben az intézmények minőségét, az üzleti környezetet, az oktatás, egészségügy és szegénység helyzetét és az infrastruktúra fejlődését érdemes vizsgálni.

A hosszabb időtáv (1970-től napjainkig) átfogó vizsgálata mellett szól, hogy a reformcsomagok rövid távú kimenete ellentmondásos lehet. A vizsgálati szempontok átfedésben vannak továbbá a Lora által kifejlesztett strukturálisreform-index mutatórendszerének alcsoportjaival is; a felhasznált adatokat a WDI 2014-es adatbázisa biztosította.

MAKROGAZDASÁGI MUTATÓK

A GDP éves növekedése valamennyi országban rendkívül volatilisen alakult a hetvenes évektől egészen napjainkig, igazodva az egyes reformcsomagok adta lendületekhez, majd a világgazdaság környezet változásaihoz, ti. a regionális vagy nemzetközi lassabb növekedéshez, a recessziókhöz. A kilengések mértéke és gyakorisága csupán a 2003-at követő időszakban mérséklődött, eltekintve a 2008–2009-es pénzügyi válság begyűrűző hatásától, amely szintén jól látható visszaesést eredményezett. Az egy főre jutó GDP (2005 = 100) mértékét tekintve többnyire növekvő tendencia figyelhető meg a 1970-es évektől. A legszembetűnőbb növekedés Chile esetén figyelhető meg, különösen a kilencvenes évek elejétől; Brazília és Mexikó hasonló mértékű növekedést produkált, jellemzően a kilencvenes évek közepét követően, azzal az alapvető különbséggel, hogy Brazília végig alacsonyabb értékeket

mutatott. A legszerényebb növekedést Argentína produkálta, két nagyobb visszaeséssel a nyolcvanas évek végén és a 2000-es évek elején, amelyek egybeesnek a reformok időszakát megelőző argentin válságokkal. Az infláció esetén egészen a kilencvenes évek közepéig visszatérő jelenséggént figyelhető meg hiperinflációs időszakok, kivéve Chilét, ahol a hetvenes évek vége óta nem volt két számjegynél magasabb infláció. Mexikó három számjegyes inflációt legutóbb 1987-ben szenvedett el (140 százalék körül), Argentína és Brazília viszont még a kilencvenes évek elején is szembesült négy számjegyes értékekkel (Argentína 1990-ben 2000 százalék fölött, míg Brazília 1994-ben 2200 százalék fölött). A vizsgált négy országba beáramló nettó közvetlen külföldi befektetések (FDI) alakulása jól tükrözi a gazdasági környezet stabilitásának és az üzleti környezet kiszámíthatóságának alakulását. Míg Chilébe már 1985 után is a GDP 4 százalékának megfelelő tőke áramlott, 1990-re elérve a GDP 12 százalékát, addig a másik három vizsgált országban csak 1995 után jelent meg intenzívebben a külföldi tőke. Valamennyi ország esetén az ezredforduló környékén volt a legmagasabb az idegen tőke aránya, és ez betudható annak, hogy a reformcsomagok hatásai a külföldi befektetők számára addigra váltak kezelhetővé, az ezredforduló utáni inkább csökkenő tendencia (kivéve Chilét) pedig egyrészt az argentin válságnak, másrészt a világpiaci hangsúly kelet felé való eltolódásának köszönhető.

KERESKEDELEM

A reformok hatását illetően a kereskedelmi liberalizáció tekinthető talán a legsikeresebbnek. Növekedett a kereskedelem GDP-hez való hozzájárulásának aránya, a legjobban Chilében és Mexikóban, tehát abban a két országban, amelyek korábban, már a nyolcvanas években próbálkoztak reformcsomagokkal. Argentína és Brazília egészen az ezredfordulóig viszonylag konstans értékeket mutatott (a GDP 15–20 százaléka), majd az argentin válságot követően, a második generációs reformok után produkáltak látványosabb növekedést. Az export és az import éves százalékos változását külön-külön vizsgálva mind a négy ország esetén jól láthatóak ez egyes regionális és világgazdasági válságok hatásai, mindazonáltal ezek rövid távú változások, a reformcsomagok hosszabb távon érvényesülő hatásaira nem következtethetünk belőlük egyértelműen. Jóval szemléletesebb az export és az import lebonyolításához szükséges napok és dokumentumok számának alakulása, tehát a bürokrácia mértéknek közelítői, igaz erre vonatkozólag csak 2005 után voltak elérhető adatok. Export esetén az elmúlt évtized alapján átlagosan 11–15 nap, és 4–6 dokumentum szükséges a folyamat lebonyolításához és a legalacsonyabb értéket mindkét esetben a legkorábban reformáló Chile tudhatta magáénak. Import esetén valamivel heterogénebb a kép, a folyamat lebonyolításához Chilében és Mexikóban 11–12 napra, Brazíliában 17 napra és Argentínában 30 napra volt szükség. Argentína az egyetlen ország a négy vizsgált közül, ahol a szükséges napok száma nemhogy csökkent volna, de 20-ról 30-ra nőtt az elmúlt tíz év folyamán. A dokumentumok száma összhangban van a napok száma által előrejelzett tendenciával, amely egybecseng a közelmúltban tanúsított protekcionista jellegű intézkedésekkel. Chilében és Mexikóban ezzel szemben csupán 4–5 doku-

mentumra van szükség, míg Argentínában és Brazíliában nyolcra, ami az előrehaladottabb kereskedelmi liberalizációra utal.

AZ INTÉZMÉNYEK MINŐSÉGE ÉS AZ ÜZLETI KÖRNYEZET

A második generációs reformok már felismerték, hogy a hosszú távú sikerhez az *állam* megreformálása is elengedhetetlen. A külföldről beáramló tőke szükséges, de nem elégséges feltétele a reformok tartósságának. A kormányzati költségvetésnek képesnek kell lennie fedezni a közkiadásokat, amelyekkel javítható az intézmények minősége, valamint a közszolgáltatások színvonala [Szakolczai, 2010].

A szerződések kikényszeríthetősége (napok és szükséges eljárások számában) jellemzi a gazdasági folyamatok működésének olajozottságát, akadálymentességét, valamint jó közelítője a jogrendszer állapotának. Erre vonatkozólag 2003-tól voltak elérhető adatok, amelyekből a következők rajzolódni ki. Átlagosan 36–44 eljárásra van szükség a 400–731 napos időszak folyamán. A folyamat ismét Chilében és Mexikóban a legrövidebb, 400 és 480 nap, ezt követi Argentína 590 nappal, majd Brazília 731-el. Az elmúlt 11 év során a folyamat viszont csupán Brazíliában és Chilében rövidült, átlagosan 15–20 nappal. A vállalozási környezet megítélése szorosan kapcsolódik az intézmények milyenségéhez. A vállalozások indításához szükséges napok száma 2003 óta mind a négy országban csökkenőben volt. Argentína közel 70 napról csökkentette 25-re, Mexikó 60-ról 6-ra, Chile 27-ről 6-ra a vállalozásindításhoz szükséges napok számát, míg Brazíliában a kétezres években 160 napról nagyjából 107 napra sikerült csökkenteni ezen értékeket. A vállalozások által fizetendő adók száma Brazíliában és Chilében 2005 óta tíz alatt volt, Argentínában 2005 és 2008 között csökkent 62-ről tíz alá, míg Chilében 2008-ig még mindig 27 féle volt érvényben és csak ezt követően lett tíznél kevesebb. Ennek megfelelően az újonnan alapított vállalozások száma is növekvő tendenciát mutatott, ez a növekedés azonban kifejezetten Chilében és Mexikóban volt jelentős. Utóbbi két országban 2004 után több mint kétszeresére nőtt az újonnan alapított vállalozások száma. A tőzsdén jegyzett vállalozatok száma ezzel szemben csupán Chilében növekedett, ott is csak a kétezres évek elejéig. A privatizációs hullám megindulásával párhuzamosan összességében valamennyi vizsgált országban csökkent a tőzsdén jegyzett vállalozások száma, relatív viszonylatban a sorrend Brazília, Chile, Mexikó és Argentína volt.

OKTATÁS, EGÉSZSÉGÜGY ÉS A SZEGÉNYSÉG HELYZETE

Az alapfokú oktatás megkezdése már a hetvenes években is jellemző volt a teljes érintett korú lakosságra, a másod és harmadfokú oktatásba beiratkozók száma viszont mind a négy országban párhuzamosan mozgott az oktatásra fordított közkiadások növekedésével. Bár az adatok elérhetősége Brazília és Argentína esetében részleges volt, a másodfokú oktatásba való beiratkozás tekintetében Chile járt egészen a kétezres évekig az élen, majd az eltérő szintről induló országok folyamatosan zárkóztak fel, s napjainkra stabilan produkálják a nagyjából 90 százalékos részvételi

arányt. A felsőfokú oktatásban való részvétel esetén már a hetvenes évek óta Argentína járt az élen, 13 százalékról közel 80 százalékra növelve a beiratkozók arányát. A kilencvenes évekig fej-fej mellett haladva követte a másik három ország is (15–20 százalék), majd Chile fokozatosan lehagyta Brazíliát, valamint Mexikót és napjainkra felzárkózott Argentína mellé. Az oktatásra fordított közkiadások már az első generációs reformok idején is növekedtek, s 2000-re elérték a GDP 4–5 százalékát, majd Chilében a kétezres évek elején egy darabig csökkentek, míg Argentínában és Brazíliában tovább nőttek, elérve a 6 százalékos arányt.

Az oktatáson túl érdemes vizsgálni az egészségügy állapotát, az egészségügyi kiadások alakulását is, hiszen nemcsak a gazdaságok növekedéséről, de az intézmények állapotáról is jó közelítő képet adhatnak. A GDP százalékában mért egészségügyi kiadások Brazília, Chile és Mexikó esetében átlagosan egy százalékpontos növekedést mutattak az elmúlt 20 évben, napjainkra a GDP 3–4 százalékát elérve ezáltal. Argentína alapvetően magasabb szintről indult (a GDP 5 százaléka) és néhány éves csökkenő tendencia után napjainkra elérte a GDP 6 százalékát.

A szegénységet a gazdasági fejlettség eltérő szintjén álló országok gyakran különbözően definiálják. *Ravallion* [2010] szerint a középosztály méretének változása jó közelítő lehet, mivel középosztályba tartozónak akkor tekinthetünk valakit, ha napi megélhetésére több mint kilenc dollár jut. Az 1,25 dolláros szegénységi küszöb alatt élők aránya a népesség százalékában mérve heterogén képet mutat a négy országban. A legalacsonyabb és a nyolcvanas évek vége óta csökkenő értéket Chile mutatta (6-ról 1 százalékra). Argentínában egészen a 2002-es válságig folyamatosan nőtt a szegénység mértéke, majd az akkori több mint 12 százalékos értékről 1 százalékra csökkent napjainkra. Brazíliában és Mexikóban az első generációs reformok bevezetése óta folyamatosan csökken a küszöbérték alatt élők száma, napjainkra elérve előbbi esetében a 4 százalékos értéket, utóbbi esetében közelítve az 1 százalékot.

INFRASTRUKTÚRA

Az infrastruktúra kiépítettségének vizsgálata érdekében érdemes végül megfigyelni a gazdasági környezet olyan mutatóit is, mint az egy főre jutó ATM-ek száma, az aszfaltozott utak vagy a városban élő lakosság aránya, az internetfelhasználók vagy a mobiltelefon-előfizetések számának alakulása, hiszen ezek változtatására a második generációs reformok voltak hivatottak hatást gyakorolni, s a mutatók javulása a vállalalkozási környezet minőségbeli fejlődésének is feltételét képezi.

A városi lakosság aránya a hetvenes években Brazíliában és Mexikóban a teljes lakosság 60 százaléka körül mozgott, míg Argentínában és Chilében 80 százalék körül. Utóbbi két országban fokozatosan növekedett ez az arány 90 százalékra, míg előbbi két országban a kilencvenes évekre érte el a 70, majd napjainkra a 80 százalékot. A városiasodással párhuzamosan az aszfaltozott utak arányának növekedése is szükséges lett volna, ez azonban legfeljebb Chile, Argentína és Mexikó esetén következett be, és ott is csupán 1995, illetve utóbbi két ország esetén az ezredfordulót követően. Latin-Amerikában napjainkban is nagy volumenű infrastruktúra-fejlesztő programokat hajtanak végre. A mobiltelefon- és internetelőfizetések száma az

ezredforduló után indult meredek növekedésnek; a 100 főre jutó mobilelőfizetések száma Argentínában, Brazíliában és Chilében napjainkra meghaladja a 130-at, Mexikóban a 85-öt; míg a 100 főre jutó internetelőfizetések száma átlagosan 10–14 között mozog a négy országban. Az ATM-ek tekintetében a 100 000 főre jutó készülékek száma Brazíliában a legmagasabb, napjainkra elérve a 120-at, Chilében 2004 óta folyamatos növekvőben volt, közelítve a 70-et; Mexikóban és Argentínában pedig szintén az elmúlt 10 év növekvő tendenciái után közelíti az 50-et.

KONKLÚZIÓK

Egy gazdaság bruttó hazai termékének, vagyis kibocsátásának növekedése a gazdaság növekedésének, míg az egy főre jutó bruttó hazai termék a lakosság életszínvonalának jó proxyja. Mivel a nemzetek közötti kereskedelem mindkét mutató értékének alakulására hatással van, ezért a kereskedelem liberalizálása egyértelműen befolyásolja a gazdaságok növekedésének mértékét és irányát. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni a kauzalitás másik irányát sem, amely szerint a gazdasági növekedés is hatást gyakorol a nemzetközi kereskedelem szerkezetére.

A tanulmány összehasonlító elemzés keretében vizsgálta a kereskedelmi liberalizáció hatását a latin-amerikai gazdaságok növekedésére, első körben a régiós átlag, majd négy előzetesen választott ország példáját és tapasztalatait bemutatva. A liberalizáció történelmi és kereskedelemelméleti bemutatását követően a gazdaságok növekedéséhez leggyakrabban használt mennyiségi és minőségi mutatókat és a kapcsolódó empirikus irodalmat vizsgáltam, és azt találtam, hogy a nemzetközi kereskedelem és a növekedés között – még ha nem is mindig egyenes arányban – kapcsolat áll fenn. A latin-amerikai térségben már a hetvenes években találkozhatunk strukturális reformokkal próbálkozó országokkal, az 1985-ös válság azonban, gyakorlatilag semlegesítette a jelentkező kedvező változásokat. Megfigyelhető volt tehát, hogy a nyolcvanas években meginduló liberalizációs hullámok, az első, majd a második generációs reformok formájában testet öltve, a kilencvenes évek végéig is csak kevésbé javították az országok nyitottságát, majd a kilencvenes évek reformjai sem vezettek egyértelműen magasabb növekedési rátához, s a gyors növekedési periódusok szintén rövidebb életűek voltak, mint más fejlődő régiókban. A liberalizáció formális kereteit, határfokát és kimenetét befolyásolják a kereskedelem liberalizálás XXI. századi jellemzői is, tudniillik a multilaterális kereskedelmi rendszer napjainkban egyre kritikusabbá váló szétdarabolódása, a regionális integrációk számának gyors növekedése, illetve azoknak mind földrajzi, mind tartalmi átfedése. A latin-amerikai kontinens országai gazdasági teljesítményük szempontjából heterogén képet mutatnak, így az egyes kereskedelempolitikai eszközök is eltérő hatást gyakorolnak rájuk. Ezt mutatta egyrészt a Lora-indexek és a liberalizációs együtthatók alakulása, valamint Argentína, Brazília, Chile és Mexikó makrogazdasági és intézményi változóinak vizsgálata is.

IRODALOM

- Anderson, K.–Cockburn, J.–Martin, W. (2010): *Agricultural price distortions, inequality and poverty*. Washington DC: World Bank,
- Anderson, K.–Johanna, C. (2010): „How Much Do Agricultural Policies Restrict Trade? Comparing Trade Restrictiveness Indexes” World Bank, *Economic Premise*, 4 (53311)
- Artner A. (2003): „Globalizációkritika a világban. Az „antiglobalizációs” mozgalmak céljai és tevékenysége” MTA Világgazdasági Kutatóintézet, *Műhelytanulmányok*, 54
- Artner A. (2006): *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Budapest: Napvilág kiadó,
- Balassa B. (1971): „Trade Policies in Developing Countries” *The American Economic Review*, 61(2): 178–187.
- Balkay D. (2014): „RTA-Effects in Times of Crisis: The Case of Mercosur” In.: (szerk.:) Erdey L.–Kapás J.: *Institutions, Globalization and Trade. Competitive Books* 14: 68–84.
- Bhagwati, J. (2008): *Termites in the Trading System. How Preferential Agreements Undermine Free Trade*. Oxford: Oxford University Press
- Duran, J.–Mulder, N.–Onodera, O. (2008): „Trade Liberalisation and Economic Performance: Latin America versus East Asia 1970–2006” *OECD Trade Policy Working Papers* 70
- Erdey L. (2006): „Adósságválságtól a NAFTA első évtizedéig – Mexikó gazdaságfejlődésének kérdőjelei” *Competitio*, 5(3): 43–65.
- Engel, E. (1985): „Die Lebenskosten belgischer Arbeiter-Familien früher und jetzt” *International Statistical Bulletin* 9: 1–124.
- ENSZ (2014): *World Economic Situation Prospects 2014*
http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_current/wesp2014.pdf. Lekérdezve: 2014.11.09.
- Estache, A.–Wren-Lewis, L. (2009): „Toward a Theory of Regulation for Developing Countries: Following Jean-Jacques Laffont's Lead” *Journal of Economic Literature*, 47(3): 730–771.
- Gereffi, G. (1989): „Rethinking Development Theory: Insights from East Asia and Latin America” *Sociological Forum*, 4(4): 505–533.
- Gereffi, G. (1991): *Recasting Development Theory in Latin America and East Asia*. Social Sciences Research Centre, University of Hong Kong
- Hufbauer, G. C.–Schott, J. J.–Wong, W. F. (2010): „Figuring Out the Doha Round” *Policy Analyses in International Economics* 91
- Huszár E. (1997): *Nemzetközi kereskedelempolitika*. Budapest: Aula kiadó,
- IMF (2010): *World Economic Outlook*, 2010. Washington, D.C.: IMF
- Jalilian, H.–Kirkpatrick, C.–Parker, D (2007): „The Impact of Regulation on Economic Growth in Developing Countries: A Cross-Country Analysis” *World Development*, 35(1): 87–103.
- Kehoe, T. J.–Ruhl, K.J. (2010): „Why have economics reforms in Mexico not generated growth?” *NBER Working Paper* 16580

- Krugman, P.R.-Obtsfeld, M (2003): *Nemzetközi gazdaságtan*. Budapest: Panem Könyvkiadó Kft.
- Lora, E. (1997): „Structural Reforms in Latin America. What Has Been Refomed and How to Measure It”. *IDB Working Paper 346*
- Lora, E. (2000): „What Makes Reforms Likely? Timing and Sequencing of Structural Reforms in Latin America” *Inter American Development Bank, Working Paper 424*
- Lora, E. (2001): „Structural Reforms in Latin America: What Has Been Reformed and How to Measure it?” *Inter American Development Bank, Working Paper 466*
- Lora, E. (2012): „Structural Reforms in Latin America. What Has Been Refomed and How to Measure It?”. *IDB Working Paper Series IDB-WP-346*
- Lora, E.-Barrera, F. (1997): „A Decade of Structural Reforms in Latin America: Growth, Productivity, and Investment are not What they Used to Be” *IADB Working Paper Green Series 350*
- Lora, E.-Panizza, U. (2002): „Structural Reform sin Latin America under Scrutiny” *IADB Research Department Working Paper 470*,
- Mihályi P. (2006): „A „washingtoni konszenzus” jelentősége a posztoszocialista országok számára.” *Competitio*, 8(1): 5-25.
- Miner, W. M. (2007): „Modern history of trade policy” In: Kerr W. A.-Gaisford J. D. (szerk.): *Handbook on International Trade Policy*. Edward Elgar Publishing Ltd.: 29-43.
- Moore, M. O.-Zanardi, M. (2009): „Does antidumping use contribute to trade liberalization in developing countries?” *Canadian Journal of Economics*, 42(2): 469-495.
- Morley, S. A.-Machado, R.-Pettinato, S. (1999): „Indexes of Structural Reform in Latin America” *Serie Reformas Económicas 12*
- Naím, M. (1994): „Latin America: The second stage of reform”. *Journal of Democracy*, 5(4): 32-48.
- Navia, P.-Velasco, A. (2003): „The Politics of Second-Generation Reforms” In: P. P. Kuczynski-J. Williamson (szerk.): *After the Washington Consensus: Restarting Growth and Reform in Latin America*. Washington DC: Institute for International Studies. 265-303.
- Paunovic, I. (2000): „Growth and Reforms in Latin America and the Caribbean int he 1990s” *Serie Reformas Económicas 70*
- Pöstényi A. (2014): „Role of Institutions in the Economic Development of Latin America” In: Erdey L.-Kapás J. (szerk.): *Institutions, Globalization and Trade*. Competito Books 14, 50-67.
- Ravallion, M. (2010): „The developing world's bulging/but vulnerable/ middle class” *World Development*, 38(4): 445-454.
- Rodrik, D. (1996): „Understanding Economic Policy Reform” *Journal of Economic Literature*, 34: 9-41.
- Sally, R. (2009): „Trade liberalization in the twenty-first century” In: Draper, P.-Alves, P.-Sally, R. (szerk.): *The Political Economy of Trade Reform in Emerging Markets. Crisis of Opportunity?* Cheltenham, UK: Edward Elgar

- Skidmore, T. E.–Smith, P. H. (2005): *Modern Latin America*, Sixth Edition, New York: Oxford University Press
- Slavica, P.–Marusic, A. (2009): „Regulatory Reform in five Western Balkan Countries: Evidence and Perspectives” *Economic Annals* 54 (182): 40–65.
- Stallings, B.–Peres, W. (2000): *Growth, Employment and Equity. The Impact of the Economic Reforms in Latin America and the Caribbean*. Washington, D.C.: UN ECLAC, Brookings Institution Press,
- Szakolczai Gy. (2010): „A washingtoni konszenzus. Az eredeti változat kiegészítései” *Tudományos Közlemények*, 23: 283–300.
- Szentes T. (2004): „A világgazdaság az ezredforduló elején” In: Blahó A. (szerk.): *Világgazdaságtan II. kötet. Globális fejlődés – gazdaságdiplomácia*. Budapest: Aula Kiadó,
- Thirlwall, A.–Pacheco-López, P. (2007): „Trade Liberalization and the Trade-Off Between Growth and the Balance of Payments in Latin America” *International Review of Applied Economics*, 21(4): 469–490.
- Thirlwall, A. - Pacheco-López, P. (2009): "Has Trade Liberalization in Poor Countries Delivered the Promises Expected?", *Studies in Economics*, Discussion Paper 0911, School of Economics, University of Kent, július
- WDI (2014): *World Development Indicators 2014*, The World Bank
- Weintraub, S. (2006): „Theory and practice in the conduct of trade policy” In: Kerr W. A.–Gaisford J. D. (Szerk.): *Handbook on International Trade Policy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Ltd., 11–18.
- Weiss, J. (2008): „The Aid Paradigm for Poverty Reduction – does it make sense?” *Development Policy Review*, 26(4): 407–426.
- Williamson, J. (1990): „What Washington Means by Policy Reform” In: Williamson, J. (szerk): *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Peterson Institute for International Economics, április
- WTO (2014a): *World Tariff Profiles 2014*.
http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/tariff_profiles14_e.pdf. Lekérdezve: 2014. 11. 09.
- WTO (2014b): *Anti-dumping Measures: By Reporting Member 01/01/1995–31/12/2013*. http://www.wto.org/english/tratop_e/adp_e/AD_MeasuresBy-RepMem.pdf. Lekérdezve: 2014. 11. 09.
- Zettelmeyer, J. (2006): „Growth and Reforms in Latin America: A Survey of Facts and Arguments” *IMF Working Paper* 210.